

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی

گروه علمی الهیات

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه:

بررسی مبانی فقهی کیفر حبس، جایگزین ها و راهکارهای اجرایی آن

استاد راهنما

دکتر محمدرضا امام

استاد مشاور

دکتر عابدین مؤمنی

نگارش

محمود سراجیه

اردیبهشت ۱۳۹۰

ب

تقدیم

به

رنج‌های مادرم

و

روح پاک پدرم

با سپاس فراوان از جناب آقای دکتر محمدرضا امام استاد
راهنمای گرامی و جناب آقای دکتر عابدین مؤمنی استاد
مشاور گرانقدر که در انجام این تحقیق مرا یاری کردند.

محمود سراج

mseraje@yahoo.com

چکیده

تحقیق پیش رو جهت بررسی مبانی فقهی کیفر حبس، شناسایی مجازات‌های جایگزین و راهکارهای اجرایی آن صورت پذیرفته است. از این رو در مقام بررسی مبانی فقهی کیفر حبس، به موضوعاتی همچون مشروعیت حبس، جایگاه آن در میان کیفرهای شرعی، اقسام کیفر حبس و موارد استفاده از آن در اسلام پرداخته و مشخص شد که به استناد ادله اربعه، کیفر حبس در اسلام دارای مشروعیت می‌باشد و برای جایگاه آن در میان کیفرهای شرعی چهار حالت می‌توان در نظر گرفت: ۱- به عنوان «حد»، ۲- به عنوان «تعزیر»، ۳- بدون جنبه کیفری و تنها برای «تحقیق» و روشن شدن موضوعی، ۴- بدون جنبه کیفری و فقط برای دفع ضرر و آزار مجرم از افراد جامعه.

آن‌گاه پس از بیان پیامدها و آثار زیانبار زندان، مجازات‌های جایگزین آن بر اساس آموزه‌های دینی و قوانین جزایی مشخص و معرفی گردید. بر اساس آموزه‌های دینی این جایگزین‌ها عبارتند از: ۱- نصیحت، ۲- میانجی‌گری و دعوت به سازش و مدارا، ۳- طرد و اعراض، ۴- تهدید و توییح، ۵- تشهیر، ۶- پرداخت غرامت، ۷- مصادره اموال، ۸- تازیانه (جلد)، ۹- بکار گماردن مدیون (محکوم علیه) برای پرداخت دین، ۱۰- آزادی به شرط سپردن ضمانت (شفاعت). جایگزین‌های مطرح در قانون جزا شامل این موارد هستند: ۱- آزادی مشروط، ۲- آزادی به شرط سپردن ضمانت، ۳- تعلیق اجرای مجازات و تعلیق مراقبتی، ۴- جزای نقدی، ۵- محرومیت از حقوق اجتماعی و خدمات عمومی، ۶- تعویق تعقیب، ۷- میانجی‌گری، ۸- تعلیق مراقبتی فشرده، ۹- کار عام‌المنفعه (خدمات عمومی)، ۱۰- جریمه‌های روزانه، ۱۱- بازداشت خانگی (حبس در منزل)، ۱۲- نظارت الکترونیکی، ۱۳- پادگان آموزشی - اصلاحی، ۱۴- درمان.

پس از مشخص شدن مجازات‌های جایگزین حبس، به تبیین جایگاه آن‌ها در میان کیفرهای شرعی پرداخته و مشخص شد که این مجازات‌ها، در حقیقت مجازات‌های تعزیری هستند که به استناد ادله‌ای که مبنی بر عمومیت مفهوم تعزیر ارائه شده است، مقام صالح (حاکم جامعه اسلامی) برای تعیین مجازات‌های تعزیری در انتخاب آن‌ها با محدودیتی مواجه نیست.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: مفاهیم جرم، مجازات (کیفر) و حبس
۶	۱-۱- ماهیت جرم در اندیشه اسلامی و قانون جزا
۶	۱-۱-۱- ماهیت جرم در اندیشه اسلامی
۶	۱-۱-۱-۱- مفهوم جرم از دیدگاه لغوی
۷	۱-۱-۱-۲- مفهوم جرم از دیدگاه قرآنی
۸	۲-۱-۱- ماهیت جرم در قانون جزا
۹	۳-۱-۱- تفاوت تعریف قانونی جرم و تعریف دینی و فقهی آن
۱۱	۲-۱- ماهیت مجازات (کیفر) در اندیشه اسلامی
۱۱	۱-۲-۱- انواع مجازات اسلامی
۱۲	۲-۲-۱- فلسفه مجازات اسلامی
۱۶	۳-۲-۱- اصول حاکم بر مجازات اسلامی
۱۶	۱-۳-۲-۱- رعایت تناسب بین جرم و مجازات
۱۶	۲-۳-۲-۱- توان بازدارندگی
۱۷	۳-۳-۲-۱- رعایت صلاح جامعه
۱۷	۴-۳-۲-۱- اصلاح مجرم
۱۸	۵-۳-۲-۱- توجه به شخصیت مجرم در مجازات‌های اسلامی
۱۹	۶-۳-۲-۱- توبه و اصلاح مجرم عامل سقوط مجازات
۲۰	۷-۳-۲-۱- دفع مجازات به سبب شبهه
۲۱	۴-۲-۱- برخی مصادیق جرم و مجازات در قرآن کریم
۲۳	۵-۲-۱- برخی مصادیق جرم و مجازات در سنت
۲۳	۱-۵-۲-۱- جرایم مشمول قصاص یا حدّ
۲۴	۲-۵-۲-۱- جرایم مشمول تعزیر
۲۵	۳-۱- ماهیت حبس در اندیشه اسلامی
۲۵	۱-۳-۱- مفهوم حبس از دیدگاه لغوی

۲۷	۲-۳-۱- مفهوم حبس از دیدگاه شرعی
۲۹	۳-۳-۱- زندان در بستر تاریخ (پس از اسلام)
۳۲	۴-۱- نتیجه فصل اول
۳۳	فصل دوم: مبانی فقهی کیفر حبس
۳۴	۱-۲- مشروعیت کیفر حبس
۳۴	۱-۱-۲- مشروعیت حبس از دیدگاه قرآن
۳۴	۱-۱-۲- آیه ۱۰۶ سوره مائده
۴۰	۲-۱-۲- آیه ۱۵ و ۱۶ سوره نساء
۴۶	۳-۱-۲- آیه ۵ سوره توبه
۴۸	۴-۱-۲- آیه ۳۳ سوره مائده
۵۱	۵-۱-۲- جمع بندی
۵۲	۲-۱-۲- مشروعیت حبس از دیدگاه سنت معصومین (علیهم السلام)
۵۸	۳-۱-۲- مشروعیت حبس از دیدگاه عقل
۵۹	۴-۱-۲- مشروعیت حبس از دیدگاه اجماع
۶۰	۲-۲- جایگاه کیفر حبس در میان کیفرهای شرعی
۶۳	۳-۲- مقایسه جایگاه کیفر حبس در شرع و قانون
۶۵	۴-۲- اقسام کیفر حبس
۶۵	۱-۴-۲- انواع حبس بر اساس موجبات آن
۷۰	۲-۴-۲- انواع حبس بر اساس اهداف آن
۷۰	۱-۲-۴-۲- زندانهای معقول
۷۲	۲-۲-۴-۲- زندانهای نامعقول
۷۳	۳-۴-۲- انواع حبس بر اساس دسته بندی زندانیان
۷۴	۵-۲- موارد استفاده از کیفر حبس در اسلام
۷۵	۶-۲- نتیجه فصل دوم
۷۷	فصل سوم: پیامدهای کیفر حبس و جایگزین‌های آن در فقه و قانون جزا
۷۸	۱-۳- پیامدهای حبس: امتیازها و عیب‌ها
۷۸	۱-۱-۳- دیدگاه موافقان مجازات حبس

۷۹	۲-۱-۳ دیدگاه مخالفان مجازات حبس
۸۶	۲-۳ جایگزین‌های حبس در آموزه‌های دینی
۸۷	۱-۲-۳ نصیحت
۸۸	۲-۲-۳ طرد و اعراض
۸۸	۳-۲-۳ تهدید و توبیخ
۸۹	۴-۲-۳ پرداخت غرامت
۹۰	۵-۲-۳ مصادره اموال
۹۱	۶-۲-۳ تشهیر
۹۲	۷-۲-۳ تازیانه (جلد)
۹۳	۸-۲-۳ بکار گماردن مدیون (محکوم علیه) برای پرداخت دین (به جای حبس)
۹۵	۹-۲-۳ میانجی‌گری و دعوت به سازش و مدارا
۹۷	۱۰-۲-۳ آزادی به شرط سپردن ضمانت (شفاعت)
۹۷	۳-۳ جایگزین‌های حبس در قانون جزا
۹۷	۱-۳-۳ جایگزین‌های سنتی مجازات حبس
۹۷	۱-۱-۳-۳ آزادی مشروط
۹۹	۲-۱-۳-۳ آزادی به شرط سپردن ضمانت
۹۹	۳-۱-۳-۳ تعلیق اجرای مجازات و تعلیق مراقبتی
۱۰۰	۴-۱-۳-۳ جزای نقدی
۱۰۱	۱-۴-۱-۳-۳ امتیازهای کیفر جزای نقدی
۱۰۳	۲-۴-۱-۳-۳ عیب‌های کیفر جزای نقدی
۱۰۴	۵-۱-۳-۳ محرومیت از حقوق اجتماعی و خدمات عمومی
۱۰۴	۲-۳-۳ جایگزین‌های نوین مجازات حبس
۱۰۴	۱-۲-۳-۳ تعویق تعقیب
۱۰۵	۲-۲-۳-۳ میانجی‌گری
۱۰۶	۳-۲-۳-۳ تعلیق مراقبتی فشرده
۱۰۷	۴-۲-۳-۳ کار عام‌المنفعه (خدمات عمومی)
۱۰۸	۵-۲-۳-۳ جریمه‌های روزانه

۱۰۹	۶-۲-۳-۳ - بازداشت خانگی (حبس در منزل)
۱۱۰	۷-۲-۳-۳ - نظارت الکترونیکی
۱۱۱	۸-۲-۳-۳ - پادگان آموزشی - اصلاحی
۱۱۲	۹-۲-۳-۳ - درمان
۱۱۲	۴-۳ - مزایای مجازات‌های جایگزین‌های حبس
۱۱۴	۵-۳ - نتیجه فصل سوم
۱۱۶	فصل چهارم: جایگاه مجازات‌های جایگزین حبس در میان کیفی‌های شرعی
۱۱۷	۱-۴ - مقدمه
۱۱۷	۲-۴ - مجازات‌های جایگزین حبس و نهاد تعزیر
۱۱۸	۱-۲-۴ - ادله قائلین به انحصار و نقد آن‌ها
۱۱۸	۱-۱-۲-۴ - کثرت استعمال
۱۲۰	۲-۱-۲-۴ - استصحاب و اجرای اصل
۱۲۱	۳-۱-۲-۴ - تمسک به عبارت «التعزیر دون الحد»
۱۲۲	۲-۲-۴ - ادله قائلین بر عمومیت مفهوم تعزیر
۱۲۲	۱-۲-۲-۴ - اطلاعات باب تعزیر
۱۲۲	۱-۱-۲-۲-۴ - روایات
۱۲۳	۲-۱-۲-۲-۴ - کلمات فقها
۱۲۶	۲-۲-۲-۴ - اطلاعات باب امر به معروف
۱۲۷	۳-۲-۲-۴ - اطلاعات باب ولایت فقیه
۱۲۸	۴-۲-۲-۴ - اهداف مجازات‌های تعزیری
۱۲۹	۳-۴ - نتیجه فصل چهارم
۱۳۰	نتیجه‌گیری و پیشنهادات
۱۳۳	فهرست منابع
۱۴۰	چکیده انگلیسی

فهرست جداول

صفحه

عنوان

۵۴

جدول ۱-۲: روایات گروه اول

۵۵

جدول ۲-۲: روایات گروه دوم

مقدمه

مسأله تحقیق

یکی از شیوه‌های پذیرفته شده در پیشگیری از جرم و خطا یا تکرار آن‌ها، زندان یا حبس است. زندان را می‌توان در زمره احکام اجتماعی اسلام به شمار آورد، چرا که به نوعی با جرم، بزه و انحرافات که از پدیده‌های اجتماعی است، مرتبط است. از این رو زندان در دوران‌های مختلف اسلامی به عنوان یکی از ابزارهای فقه اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است و عموم فقهای اسلام زندان را به عنوان یکی از احکام اسلام پذیرفته و در موارد متعددی به زندان حکم داده‌اند.

آنچه مسلم است هدف شریعت از نظام کیفری بازدارندگی از وقوع جرم، حمایت از مصالح و منافع عمومی، اصلاح و بازپروری و در نهایت تحقق عدالت و امنیت فردی و اجتماعی است. به بیان دیگر هدف از مجازات‌ها اصلاح نفوس و تهذیب آن‌ها و تلاش در جهت سعادت جوامع بشری است نه تعذیب. لیکن وجود بیش از چهارصد عنوان جرم زندانی در قانونگذاری ایران، حاکی از آن است که زندان به عنوان یکی از سهل الوصول‌ترین ابزارها برای مجازات و تنبیه تلقی شده است، بدون آن‌که آثار و تبعات منفی آن در حوزه اجتماعی بررسی شده باشد و این با فلسفه مجازات‌ها در اسلام سازگاری ندارد. از سوی دیگر آن‌گونه که از متون تاریخی معتبر بر می‌آید، با توجه به وضعیت سیاسی و اجتماعی صدر اسلام، در زمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) زندان به معنای اصطلاحی و رایجش وجود نداشته است.

آنچه اهمیت توجه به جایگاه زندان را دوچندان می‌کند این است که زندان در عصر حاضر با شکل و شمایل جدیدش و به عنوان یک نهاد اجتماعی متولد اروپای قرن هجده و نوزده میلادی می‌باشد و در روزگاری که ما در آن زندگی می‌کنیم اگر خواسته باشیم زندان را مطابق با فقه اسلامی اجرا کنیم، برای این کار محلی جز زندان‌های رایج نداریم. اگر چه زندان پرفرمت‌تر از آن است که بتوان گفت با قوانین جدید متولد شده اما زندان به شکل جدید را می‌توان زاییده اومانیته حاکم بر تفکر غرب در سده هجده و نوزده دانست. علمای علم حقوق و جزا، روان‌شناسان و جامعه‌شناسان نیز غالباً تکرار جرم را زاییده رژیم غلط کیفری و عدم پیروی از اصول نوین علمی به جهت اداره کردن زندان‌ها دانسته‌اند.

بنابر مطالب مطرح شده ضرورت تبیین جایگاه زندان در اسلام و بازبینی قوانین موضوعه مربوط به حبس و لزوم تقنین مواد قانونی جدید احساس می‌شود. در واقع سؤال اصلی این است که جایگاه زندان در اندیشه

فقهی و حقوقی به لحاظ نظری چیست و این که روشن شدن این موضوع تا چه حد می تواند در راستای حل مشکلات حقوقی جوامع اسلامی به لحاظ کاربردی قابل استفاده باشد؟

اهداف تحقیق

۱. تبیین ماهیت و مبانی مشروعیت کیفر حبس در اسلام؛
۲. تبیین جایگاه کیفر حبس در میان کیفرهای شرعی؛
۳. مشخص نمودن انواع حبس و عوامل و انگیزه های حبس در اسلام؛
۴. مقایسه جایگاه زندان در اندیشه فقهی و قوانین موضوعه؛
۵. روشن نمودن پیامدهای منفی و آثار زیانبار حبس؛
۶. ارائه راه حل ها و جایگزین های شرعی و قانونی برای انواع حبس و در نتیجه کاهش آسیب های وارده به زندانیان و به ویژه خانواده های آنها.

سؤال های تحقیق

در واقع آن چه که در تبیین جایگاه زندان در اندیشه فقهی و حقوقی به دنبال آن هستیم در چندین سؤال به شرح زیر نمایان می شود:

۱. فلسفه مجازات و رویکرد اسلام به زندان به عنوان یکی از ابزارهای مجازات چگونه است؟
۲. آیا اسلام برای زندان مشروعیت قائل شده است؟ و اگر پاسخ مثبت است، به چه میزان استفاده از آن را جایز دانسته است؟ به عبارت دیگر در بین کیفرهای شرعی از چه جایگاه و سطح گستردگی برخوردار است؟
۳. آیا جایگاه زندان در اندیشه فقهی و قوانین موضوعه متفاوت است؟ و اگر پاسخ مثبت است تفاوت وجه منظر شریعت و قانون در چه موارد و ابعادی است؟

۴. آیا اجرای مجازات زندان مصالح دیگر جامعه اسلامی را با چالش مواجه می‌کند یا خیر؟ به بیان دیگر پیامدهای منفی و پیامدهای مثبت زندان کدامند؟
۵. آیا امکان ارائه راه‌حل‌ها و جایگزین‌های شرعی و قانونی برای انواع حبس وجود دارد؟

فرضیه‌های تحقیق

۱. زندان در اندیشه فقهی عموماً یک مجازات اصلی محسوب نمی‌شود و بیشتر جنبه اصلاح، بازدارندگی و پیشگیری از جرم را دارد؛
۲. آیات قرآن کریم، سیره معصومان (علیهم السلام)، عقل و اجماع مشروعیت زندان را اثبات می‌نماید و اظهار نظرهای فقهی ناظر بر حبس به عنوان تعزیر و فشار آوردن به متهم برای روشن شدن یا پذیرش حق می‌باشد؛
۳. به نظر می‌رسد جایگاه زندان در اندیشه فقهی و قوانین موضوعه از ابعادی همچون تعریف آن‌ها از انسان، تناسب نوع خطا با نوع کیفر، میزان استفاده از مجازات زندان و ... متفاوت است؛
۴. به نظر می‌رسد زندان به صورت فعلی نه تنها نقش اصلاحی، تربیتی و بازدارندگی خود را ایفا نمی‌نماید، بلکه بحران‌هایی را در نهادهای دیگر جامعه بشری از جمله نهاد خانواده در پی آورده است؛
۵. به نظر می‌رسد با توجه به اهداف و مصالح مترتب بر زندان و با در نظر گرفتن احکام شرعی و عرف موجود در قوانین موضوعه، می‌توان در حد امکان جایگزین‌های مناسبی برای هر یک از انواع حبس ارائه کرد تا از این طریق آسیب‌های وارده به نهادهای بشری از جمله خانواده‌های زندانیان کاسته گردد.

روش تحقیق

در این تحقیق از روش تحلیلی استفاده شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات نیز از روش کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بدین صورت که ابتدا منابع اصلی و فرعی مرتبط با موضوع شناسایی شده و سپس با توجه به طرح اولیه تحقیق به مطالعه و فیش‌برداری از منابع پرداخته شده است.

فصل اول:

مفاهیم جرم، مجازات و حبس

۱-۱- ماهیت جرم در اندیشه اسلامی و قانون جزا

با توجه به اینکه «حبس» به عنوان یک مجازات (کیفر) در برابر برخی از جرم‌ها تعریف شده است، بنابراین ابتدا به بازشناسی مفاهیم «جرم» و «مجازات» پرداخته و سپس مفهوم «حبس» را بررسی می‌کنیم.

۱-۱-۱- ماهیت جرم در اندیشه اسلامی

با توجه به تفاوت وجه منظر شریعت و قانون به «جرم»، ابتدا از منظر شریعت و از دیدگاه لغوی و قرآنی این واژه را مورد واکاوی قرار داده و سپس ماهیت «جرم» را از نگاه قانون جزا باز می‌شناسیم و در انتها تفاوت نوع نگاه شریعت و قانون به ماهیت «جرم» را به صورت تفصیلی بیان می‌کنیم.

۱-۱-۱-۱- مفهوم جرم از دیدگاه لغوی

راغب در کتاب مفردات چنین گفته است: «جرم: أصلُ الجُرْمِ قَطْعُ الثَّمَرَةِ عَنِ الشَّجَرِ ... وَاسْتَعْبِرَ ذَلِكَ لِكُلِّ اِكْتِسَابِ مَكْرُوهٍ». جرم در اصل معنای لغوی به معنای جدا کردن میوه از درخت است و این واژه برای اکتساب هر کار ناپسند استعاره گرفته شده است.^۱

واژه‌هایی که معمولاً هم‌معنای آن به کار برده می‌شوند عبارتند از: «إثم»، «خطأ»، «ذنب» و ... این واژه‌ها نیز از دیدگاه لغوی حاوی معانی زیراند:

إثم: الإثمُّ و الأثمُّ اسمٌ للأفعالِ المبطئةِ عن الثوابِ و جمعه أثمٌّ و لتضمنه لمعنى البُطءِ و قوله تعالى: ﴿فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ﴾^۲ أي في تناولهما إبطاءً عن الخيراتِ. إثم و أثم اسم برای کارهایی است که دور کننده از ثواب می‌باشد و

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۸ ق، ص ۸۹.

۲. بقره: ۲۱۹.

جمع آن آثام است که متضمن معنای بَطء (کندی و دورساختن) است و کلام خداوند که می‌فرماید: «شراب و قمار اثم بزرگ است» بدین معناست که استفاده از آن دو موجب دوری از نیکی‌ها می‌گردد.^۱

خطا: الخَطَأُ العُدُولُ عَنِ الْجِهَةِ. الخَطِيئَةُ و السَّيِّئَةُ يَتَقَارَبَانِ لَكِنَّ الخَطِيئَةَ أَكْثَرُ مَا تُقَالُ فِيهَا لَا يَكُونُ مَقْصُوداً إِلَيْهِ فِي نَفْسِهِ ... كَمَنْ رَمَى صَيْدًا فَأَصَابَ إِنْسَانًا، أَوْ شَرِبَ مُسْكَرًا فَجَنَى جِنَايَةً فِي سُكْرِهِ. خطا به معنای دوری از مسیر مستقیم است. خطا و سیئه در معنا به یکدیگر نزدیک است و خطا بیش‌تر در جایی به کار برده می‌شود که فی نفسه مقصود نمی‌باشد مانند کسی که تیر به صیدی رها می‌سازد ولی به یک انسان برخورد می‌کند؛ یا فردی که چیز مست کننده می‌نوشد سپس در حالت مستی جنایتی را مرتکب می‌شود.^۲

ذنب: ذَنْبُ الدَّابَّةِ وَ غَيْرِهَا مَعْرُوفٌ وَ يُعْبَرُ بِهِ عَنِ المَتَأَخَّرِ وَ الرِّذْلِ، يُقَالُ: هُمْ أَذْنَابُ القَوْمِ. دم حیوان و غیرحیوان معروف است و واژه ذنب برای هر چیز دنباله و پست استعاره گرفته شده است؛ وقتی گفته می‌شود: اذنب قوم، یعنی مردم پست.^۳

با توجه آنچه از معنای لغوی گذشت، معلوم می‌شود که جرم (و ذنب) در اصل واژه لغوی معنای ناپسندی نداشته است، ولی بعدها به عنوان استعاره در کارهای ناپسند به کار رفته است.

۱-۱-۱-۲- مفهوم جرم از دیدگاه قرآنی

جرم در زبان قرآن کریم، عبارت از انجام دادن فعل یا گفتن قولی است که شارع آن را منع کرده و برای آن کیفر قرار داده است. به عبارت دیگر، جرم یا گناه عبارت است از مخالفت با اوامر و نواهی شارع مقدس.^۴ برای درک معنای جرم در قرآن کریم، باید به الفاظی مانند جرم، اثم، سیئه، خطیئه، ذنب و مشتقات

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۸ ق، ص ۵.

۲. همان، ص ۱۵۲-۱۵۱.

۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۸ ق، ص ۱۸۴.

۴. کرباسی، محمدمهدی، ۱۳۸۱، ص ۷۰.

آن که به معنی کار زشت و ناپسند است، مراجعه کرد و نیز به آیاتی که در باب انواع جرائم مشمول قصاص نفس، قصاص عضو، دیه، حد زنا، حد قذف، حد سرقت، محاربه و بغی است، استشهاد نمود.

در یکی از آیات قرآن، جرم در مورد افترا به خدا و انکار آیات الهی به کار رفته است: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ﴾^۱ پس کیست ستمکارتر از آن کس که دروغی بر خدای بندد یا آیات او را تکذیب کند؟ به راستی مجرمان رستگار نمی‌شوند.

اثم نیز از جمله واژه‌هایی است که به معنی ستم و ظلم آمده است، می‌فرماید: ﴿لَتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾^۲ تا بخشی از اموال مردم را به گناه بخورید، در حالی که خودتان [هم خوب] می‌دانید.

خطیئه و سیئه نیز از جمله واژگانی است که در قرآن به معنی بدی و زشتی آمده است: ﴿بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾^۳ آری، کسی که بدی به دست آورد، و گناهش او را در میان گیرد، پس چنین کسانی اهل آتش‌اند، و در آن ماندگار خواهند بود.

ذنب نیز از دیگر واژگانی است که مرادف با جرم آمده است: ﴿وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بَدْنُوْبٍ عِبَادَةٍ خَيْرًا بَصِيرًا﴾^۴ و پروردگار تو به گناهان بندگانش بس آگاه و بیناست.

۱-۱-۲- ماهیت جرم در قانون جزا

دانشمندان حقوق جزای عرفی، جرم را به فعل یا ترکی اطلاق می‌کنند که از شخص مسؤولی سرزده و قانون‌گذار برای آن، مجازاتی را در نظر گرفته است. از این رو، اولاً مقصود از جرم تنها فعل یا ترکی است

۱. یونس: ۱۷.

۲. بقره: ۱۸۸.

۳. بقره: ۸۱.

۴. اسراء: ۱۷.

که به جان، مال، ناموس و حیثیت دیگران لطمه‌ای وارد می‌آورد؛ ثانیاً شامل همه جرایم حتی جنایات عمدی و خطایی نیز می‌گردد.

بنابراین، جرم به این معنی با معصیت یا گناه که موضوع حدود و تعزیرات است، تفاوت دارد. به عبارت دیگر رابطه آن دو عام و خاص من وجه است. از این رو، گناه که موضوع حدود و تعزیر اسلامی است، شامل هر گناهی می‌شود، هر چند جنبه شخصی داشته باشد؛ یعنی مفسده آن متوجه خصوص مرتکب گناه گردد. مانند: شرب خمر، کذب، ترک واجبات و ... در حالی که موضوع حقوق جزای عرفی شامل این گونه گناهان نمی‌شود. مجازات دنیوی این گونه گناهان غالباً تعزیرات است که مقدار آن از حد کم‌تر است. از سوی دیگر، جرم که موضوع حقوق جزای عرفی است، شامل جنایات عمدی و خطایی نیز می‌گردد؛ در حالی که گناه که موضوع حدود و تعزیرات شرعی است، شامل این گونه گناهان نمی‌شود.^۱

بنابراین، موضوع حقوق جزای اسلامی، که اعم از گناه و جنایات است، با موضوع حقوق جزای عرفی، به اصطلاح اهل منطق، عموم و خصوص مطلق است؛ یعنی موضوع حقوق جزای شرعی اعم از موضوع حقوق جزای عرفی است؛ زیرا علاوه بر این که شامل گناهان دارای مفسده اجتماعی و نیز جنایات عمدی و خطایی می‌شود، گناهی را که دارای مفسده شخصی نیز هستند شامل می‌شود؛ برخلاف موضوع حقوق جزای عرفی، که شامل نوع اخیر نمی‌شود.^۲

۱-۱-۳- تفاوت تعریف قانونی جرم و تعریف دینی و فقهی آن

۱- از لحاظ موضوع: از نظر موضوع بین تعریف قانونی جرم و تعریف دینی و فقهی آن تفاوت وجود دارد: در تعریف جرم از نظر قانون، دو ویژگی ملاحظه شده است: یکی ویژگی خصوصی جرم، از آن جهت که وقوع جرم موجب ضرر و زیان شخص یا اشخاص معینی می‌شود. دیگری، ویژگی عمومی جرم از آن جهت که ارتکاب جرم مخل نظم و تجاوز به حقوق عمومی است. در حالی که جرم در اصطلاح فقهی به

۱. ولیدی، محمد صالح، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۲۴.

۲. ماوردی، ابوالحسن، ۱۴۰۶، ق، ص ۲۱۱.

معنی گناه و معصیت است و آن عبارت است از سرپیچی و مخالفت با اوامر و نواهی شارع مقدس که شامل هر فعل یا ترک فعلی می‌شود که دارای ضرر اجتماعی است و یا موجب ضرر و زیان و تباهی شخص مرتکب می‌شود.

بنابراین، در تعریف فقهی جرم دو ویژگی مدّ نظر است: ۱- تجاوز به حق الله؛ یعنی جرایمی که مُخلّ نظم و حقوق عمومی و اخلاق حسنه و امثال آن است. ۲- تجاوز به حق الناس؛ یعنی جرایمی که جنبه خصوصی و شخصی دارد و ضرر و زیان متوجه فرد یا افراد معینی می‌شود.

از این رو، روشن شد که جرم فقهی (گناه) نه تنها شامل کلیه جرایم علیه اشخاص، اموال یا امنیت و آسایش عمومی، که دارای مفسد و ضرر و زیان خصوصی یا عمومی هستند می‌شود، بلکه شامل سایر اعمال حرامی است که تنها دارای مفسد شخصی و موجب تباهی شخصی مرتکب می‌شود؛ مانند: نوشیدن مشروبات الکلی، ارتداد، ترک بعضی از واجبات و ... در حالی که تعریف قانونی جرم، گناهی را که ضرر و زیان آن‌ها تنها شامل مرتکب گناه می‌شود، شامل نمی‌شود.

۲- از لحاظ مبنا: مبنای گناه و معصیت، کتاب و سنت است که مبتنی بر وحی و احکام الهی است و در همه زمان‌ها و مکان‌ها دارای مفهوم ثابت و تغییرناپذیری است و هیچ کس نمی‌تواند آن را تغییر دهد در حالی که مفهوم قانونی جرم، قراردادی و اعتباری است و متناسب با شرایط و عوامل مختلف در هر عصر و زمانی متغیر است.

ناگفته نماند که توصیف قواعد و مقررات مربوط به اعمال مجرمانه، به عنوان قوانین ثانویه و غیر ثابت، نباید با نصوص کتاب و سنت مغایرت داشته باشد که بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی تشخیص آن با شورای نگهبان است. در همین زمینه در اصل چهارم قانون اساسی آمده است: «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید بر اساس موازین اسلامی باشد؛ این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر برعهده فقهای شورای نگهبان است»

۳- از لحاظ تقسیم‌بندی جرم: بر اساس ماده ۲ قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۵۲، جرایم به سه دسته تقسیم می‌شوند: جنایت، جُنْجِه، خلاف. این تقسیم‌بندی در کشورهای لاییک مرسوم است و تدوین کنندگان